

HAAPIIRAA 7

« Te Òrometua, te turamaraa a te reo »

(ÈPM, *Te tāviniraa a te Òrometua*, 2007, àpi 1-4)

Te tūramaraa a te reo :

Òrometua, e taò mādhi teie, e piti tuhaa e vai ra i roto i teie taò òro / metua.

Te fāi noa nei tātou e, te reo, te fauraò ia o te ìte e te paari o te hoê nūnaa. No te reira tumu, e tūtonu tātou i te paari o te mādhi, to na ìte i te faanaho-atoà-raa i to na parau, e tā na atoà i faaherehere ei taoà faufaa e te ora no teie nūnaa.

E tūtonu mai tātou i nià i teie nā tuhaa e piti : òro / metua :

E tauturu te reira ia tātou i te māramaramaraa i te vārua o teie taò òrometua. E tāmata ia tātou e hiò i te mau faaòhiparaa e ìtehia ra i roto ia tātou te mādhi, e hiò atoà rā i roto i te mau faaòhiparaa e ìte-atoà-hia ra i roto i te mau nūnaa fētii mai ia tātou [Māori, Niuē, Hāmoa, Futuna, Ūvea, Vaihī .....]

Te tuhaa mātāmua “òro”:

Te mau nūnaa tei ìte i teie taò, òrometua, teie ta rātou huru parauraa : koro, e òro, aore ia, e tōtoro. Teie te tahi manaò rahi e matara mai i roto i te tuhaa, òro, koro, te parau ia no te paari e no te rūàuraa, te tōtoro, te rūàuraa, e miòmiò te ìri. E te tahi atoà, no te rahi atoà o to na matahiti, i rahi ai to na ìte e to na paari.

E no te mea hoì, no te metua teie parau, no reira, te paari o teie taata, tei te noaaraa ia ia na i te haapae i to na mau hinaaro atoà no te maitai o te feiā tei riro o ia iho, ei metua. Te mau mea rā te reira e rahi ai o ia, e riro ai ei taata faufaa, o ia te taata e haamatara i te parau o te ora, ia fānaò te tāatoàraa.

Te piti o te tuhaa "metua" :

Teie te mea e faaroohia i roto i te mau faaòhiparaa o te reo i roto i te mau nūnaa fētii mai ia tātou : te *mākua*, te *mātua*, te *metua*.

Te manaò rahi e matara mai, te mātāmua ia, e ìte-atoà-hia i roto i teie taata, te parau o te paari, te ìte, te àravihī e te mana hoì. E faaaui-atoà-hia rā o ia i te raatira pahī e te tahuà.

I mua hoì i te parau o te paari, te ìte e te àravihī, ua pāpū tātou e, eere ia no te haamata-noa-raa te tahi i te rave i te òhipa i noaa ai ia na te reira paari, te ìte e te àravihī, no te māoro rā, no te tuutuu-òre rā i te rave-noa-raa i te reira òhipa, i roaa ai te tahi te paari. I riro ai te haapii e te ìte ei faufaa na te metua e no te faufaa atoà hoì o te ora.

E aha atu ra ia te òrometua :

Te òrometua, ia au i teie mau faaòhiparaa, eere ia i te taata âpī, e taata rā teie tei rahi te matahiti. Eere atoà rā i te tahi rūàu, e taata rā tei î i te paari, no te reira paari, i ravehia ai o ia ei hiòraa, ei hohoà e tano e pee, no te mea, e faatupu o ia i te ora, e ìmi hoì i te rāveà ia māhora-hora te ora o te feiā o tā na e aratai ra, a riro atu ai ei tuhaa na te tāatoà-raa.

No to na paari, e tano ai o ia e rave i te tiàraa raatira :

E tià o ia i mua, no te mea, e maraa ia na te òhipa i nià i te faatereraa o te fenua. Te vāhi faufaa rā ta tātou e tāpeà mai, teie ia parau no te ìte, e ua î o ia i te ìte, te huru o te ìte, mai te parau o te fenua, te parau o te mau atua, te parau o te mau tōroà atoà e ravehia nei i nià i te fenua nei.

Te reira taata e parau atoà te mau tupuna e, e *matai*, no te mea, ua î to na mata i te ìte, ua î o ia iho i te paari ta te reira ìte i faatupu mai i roto ia na. No reira, e tano teie taata e faaauihia i te hoê *tahuà*, aore ia, i te hoê *raatira pahī*.

Te auraa, ei ìte ia e ei paari to te taata e manaò ra e aratai i te fenua. Ia ara atoà ra tātou e, te taata e tano e tuu ia na i mua, a riro atu ai o ia ei hiòraa, te taata hoì e tano e rave i teie tiàraa raatira , ua î o ia i te paari

e te ìte, e te hereraa i te parau o to na iho nūnaa, to na fenua, e ia ìtehia i roto ia na te huru o te metua.

Te fifi noa rā i roto i ta te taata hiòraa i teie mahana, ia faaroo-anaè-hia teie taò *raatira*, e mea pinepine ia i te tāpirihia mai te mana e mau-hia ra e teie taata. E te reira hoì huru mana, ua faariro ia ia na, mai te mea ra e, to na hinaaro, ua au atoà ia i to te nūnaa.

To te tahi atoà ia òreraa e naeà-faahou-hia i te parau a te taata, e riro o ia ei faaturaraa na te taata, e to na mau hinaaro, e riro mai ia ei hopoià na te taata.

Te raatira, e taata atoà ia tei ìte i te haapae ia na, no te maitai o te feiā tā na e aratai ra. No te reira huru metua i rahi ai te taata i te auraro e te faatura i to rātou mau raatira, i faaroo-hia ai ta rātou mau parau atoà.

Ia riro rā te mana ei hopoià teimaha nò te taata, ei moihaa haamataura, ei ìmiraa hanahana, eere faahou ia i te mana. Te mana rā ta te māðhi e hinaaro i te hoê raatira ia faaðhipa o ia, e mana metua ia, òia hoì, e mana fārii i te taata, te huru o te taata. E mana aupuru e te here, òia hoì, e mana no te hōroà i te ora, e mana faarahi i te ora o te tahi. E mana faaamu i te taata i te māa, ia òre ia hepohepo i roto i te oraraa. E mana pāroru i te taata i te mau fifi atoà tā na e riro i te fārerei atu.

Teie te òrometua ta te reo e heheu mai nei, teie te raatira, e teie te tahuà, te aratai hoì ta te māðhi i hinaaro. Te òrometua, e tiàraa faaora to na, aita o ia i nià, tei raro rā e tei mua, ia au i te tiàraa o te aratai, ei hiòraa maitai ta te taata e pee atu.

E te mana hoì o ta te raatira e faaðhipa, tei roto anaè ia i te ìte e te paari, i te ìmiraa i te rāveà, i te ora no te nūnaa o tā na e aratai ra, o to na ia òðma, e no te mea hoì, tei mua o ia, i nià atoà ia na e tau mai ai te fifi e te àti.

I teie rā mahana, e aha te òhipa e ìtehia nei, i ta te òrometua iho hiòraa i to na parau. Te mea pāpū, aita faahou o ia e tūtonu ra i te vārua o teie taò òrometua, ua tāpeà-noa-hia mai te taò, tīrāra atu ai. Aita faahou te reo, to na reo e riro ra ei faufaa tumu, e te ora hoì nō na, e ta na hoì mau haapiiraa ei aratai i nià i te taàra o te paari e te ìte hoì.

Ua faaea atoà teie òrometua i te tūtonu i to na mata i nià i te mau haapiiraa tumu a te fenua, mai te haèhaa, te faatura, te hōroà, te here e te aroha hoì, e te taura e tāamu ra ia na i nià i to na mau tupuna.

Ìnahā, na te reo te reira paari e faauru ia na i te ìmiraa i to na parau tei tāamuhia i nià i to na fenua, tō na te reira tumu, ei reira to na aa e mau pāpū ai, e huti mai ai o ia i te tāpau e faaàmu ia na.

Aita anaè teie repo fenua, aita atoà to teie rāau e parau, e te hohoà hoì o te fenua, te hohoà atoà ia o te taata o tā na e faaàmu. Te auraa, teie te òrometua mātāmua roa o te taata, te fenua.

Ia òre o ia iho e fārii, ia òre to na âau ia fati mai i te haapiiraa a te reo e tā na e tūrama noa ra ia na, e nā hea te paari e noaa ai ia na.

Te mea pāpū, eere te òrometua i te tahi tītauraa tōroà, e tāpura òhipa rā, ia faadhīpa o ia i to na ìte, to na paari, to na àravīhi, no te faatupu i te ora, te maitaì e te hau o te nūnaa o tā na e arataì ra.

Ia au i teie tiàraa faaora to te òrometua, aita atu e hiòraa maitaì aè e te faahiahia nō na, ia rave atoà o ia i te huru e te paari o te taata ravaai. Ua ìte teie taata e, ia tāfifi ta na ūpeà i nià i te ôfaì, eita o ia e ui e eita atoà rā o ia e huti noa i ta na ūpeà nā nià atu i to na vaa, e ôuà rā o ia i roto miti, e tātara i te vāhi e tāfifihia ra e ta na ūpeà.

Teie hoì òrometua e parauhīa nei, eita o ia e mehameha i te rari miti, no te ora o te feiā o tā na e arataì ra. No te haamanaò atoà rā ia tātou e, teie te mau pipi mātāmua ta Ietu i māiti (Mātaio 4, 19-20), e mau taata ravaai te tahi pae o rātou. Aita teie feiā e manaònaò roa i to rātou iho parau, mai te toètoè, te paapaa mahana, te vero, hoê noa mea ia tupu, ia tāmāa te feiā o ta rātou e arataì ra e ia ora hoì.

**2.1-I nià i te faufaa arataìraa Ètārētia i
te tau tahito, ia au i te tuatua o te
haamauraa i te Ètārētia Lms-Smep-Èpm**

HAAPIIRAA 11

Tuatua o te Ètārētia Porotetani Māòhi

« I-Te Tau o te mau Veà tono Porotetani Peretāne-Farāni 1797-1963 »
(ÈPM, *Putā Haapiiraa Tiàtono*, 2005, àpi 98-110)

E mea navai te mau parau i tuatapapahia na i te mau tere o te mau papaà i ô tātou nei. Ua tae mai rātou i te ārea o te 16-18 o te tenetere, mai ia Samuel Wallis te tae mai i Tahiti (Matavai) i te 18 no Tiunu 1767, raatira no te pahī o « Dolphin ».

- I te 6 no Eperēra 1768, o Louis Antoine de Bougainville (Farāni) na nià i te pahī ra « La Boudeuse » i Hitiaa.
- I te 13 no Eperēra 1769, o te tapena James Cook (Tute) na nià i te pahī ra o “Endeavour”.
- I te 26 no Atopa 1788, o te pahī ra o Bounty tei tae mai.

Na teie mau ihitai i pāpai i te mau parau no to tātou fenua e te huru o te nūnaa e pārahi ra. E teie te hoê o te mau faatiàraa a te hoê ihitai o James Morisson no Bounty : “E fenua nehenehe, ruperupe, e te haumaru, e te nūnaa e pārahi ra i nià iho e mau taata âau fārii ia.”⁴

---

4. Henri, Vernier, *Au Vent des Cyclones*, (Papeete : Editions Here Pô no Tahiti, 1986,) 2-3.

I te pae o te Māōhi, ua tohu atoà te tahuà ra o Vaitā i te nā ô raa e :
 Te ìte nei au, tei mua ia ù nei teie nei peu maere rahi. Terā mai te fanauà ùnauna a te Tumu Nui, e haere mai nei e hiò i teie ururaa i Taputapuatea nei. E tino to ratou ? E tino to tātou ? Hoê anaè rā huru, no te Tumu mai, e e riro teie nei fenua ia rātou. E mou teie nei haapaòraa tahito nei, e e tae mai hoì te manu moa o te moana e te fenua nei, e haere mai e taihaa i ta teie nei raa i motu e haapii nei.

Na taua mau pāpairaa a te mau ihitai i tupu ai te manaò o te mau veà tonu porotetani peretāne e haere mai i to tātou mau pae moana, oia hoì i te fenua o te Māōhi. No reira, e mea faufaa no tātou (tiàtono) i te ìte-pāpū-raa i te tupuraa o ta tātou Ètārētia mai to na haamataraa e tae mai i teie mahana.

Te Ètārētia Porotetani mai te Matahiti 1797-2005
Te Tau no Te Mau Veà Tono Porotetani Peretāne
(London Missionary Society.S.) 1797-1863

Ua tae mai te veà tonu porotetani peretāne i te matahiti 1797. E tau maoro to teie mau veà tonu (LMS) òhiparaa i ô tātou nei. Te fā tumu, o te haapi-iraa ia i teie nūnaa. E rave rahi mau òhipa e faanahoraa ta te mau veà tonu porotetani peretāne i rave no te tauturu e te aratai i to na oraraa. No taua mau tumu ra, ua nenei rātou i te tahi mau puta haapiiraa. O

John Jefferson o tei pāpaì i te tahi puta iti Haapiiraa Faaroo i te 18 no Atopa 1801. Teie nei puta no te taururu ia i te tamarii e te feiā âpī. E puta ui, te auraa e haapiiraa ui ia (na te òrometua e ui, e na te pipi/piahi e pāhono.) E teie i muri nei te tahi hohoà :

- Òrometua : E hia Atua.
- Pipi/Piahi : Hoê roa Atua mau.
- Òrometua : O vai to na ioà
- Pipi/Piahi : Iehova... e te vai atura.⁵

Te tahi òhipa faufaa rahi atoà a te mau veà tonoprotetani peretāne o te haamauraa ia i te âua pipi i Papetoà (Moorea) i te 1813. Ua pāpaì atoà te òrometua porotetani peretāne ra o John Davies i te hoê puta faatoro i te matahiti 1816-1819, e tae noa atu i to Henry Nott (Noti) e to na mau hoa peretāne e māòhi huriraa i te pipiria i roto i te reo Māòhi e tei nenehia i te matahiti 1838.

Ua rave pāpū rātou i te òhipa pororaa Evaneria i Tahiti nei e tae noa atu i te mau motu. Ua faaineine i te tahi mau poro èvaneria Māòhi. Te vai ra tei reva atu i roto i to tātou iho mau motu (Tuhaa 5, Matuita, Tuamotu e te vai atu ra...) Te vai atoà ra ra tei haere atu i rāpae ia Tahiti i te fenua Rarotoà, Hamoa, Tonga, Fiti, i Vaihi e tae noa atu i Papua.

⁵ Jacques Nicole, *Au Pied de l'Ecriture*, (Papeete : Haere Pô No Tahiti), 1988, 81.

I Rarotoà, o Papeiha rāua o Vahapata tei tae atu i te pae hopeà no te matahiti 1821, âpeehea e te veà tonono porotetani peretāne ra o Tihoni Viriamu (John Williams.)⁶

I te fenua Hamoa (Samoa), e 6 òrometua tei tonohia atu : E 4 o rātou tei òhipa atu i Savaii. O Taihere no Popora, Taata Òri e o Umia no Raiatea tei òhipa atoà i Savaii mai te matahiti 1830 e o Moea no Huahine i te matahiti 1834. I Upolu, fenua atoà teie no Samoa, o Boti ia no Huahine, e o Arue no Raiatea, tei òhipa i reira mai te matahiti 1834.

I te fenua Tonga, e 3 o rātou tei tonohia atu i reira. O Borabora, o Taute e o Zorobabela i Vavaù. Areà o Borabora tei haere roa atu i Tongatapu i te matahiti 1826.⁷

I te fenua Fiti, o Hape rāua o Tafeta, tei òhipa atu i Lakeba i te matahiti 1826. Areà o Taharaa no Papara, Farueà e o Hagai no Moorea, o rātou ia tei haere atu i Oneata.⁸

⁶ Henri Vernier, *Au Vent des Cyclones*, (Papeete : Haere Pô No Tahiti), 1985, 48.

⁷ No te mau fenua Samoa, Tonga, Fiti e o Vehi, no roto mai ia i teie puta a John Garrett, *To Live Among the Stars*, (Genève : WCC Publications, 1982), 70-77.

⁸ Garret, 102.

I Vaihi (Hawai) o Auna no Huahine tei òhipa atu i reira i te ārea matahiti 1820 e tae mai i te matahiti 1824 i hoì mai ai i Tahiti nei.⁹

Eiaha atoà rā ia àromoinahia e, eere te mau veà tonono porotetani peretāne anaè tei haere mai i ô tātou nei, ua tae atoà mai rā te mau veà tonono farāni Tatorita (Laval, Caret), tei manuia rahi i te pae Tuamotu (Maareva), aita rā i Tahiti nei. Ua tupu te fārereiraa i roto i teie nā òrometua tatorita e te arii vahine. I te pae hopeà aita to rāua manaò i fāriihia, te auraa e hoì rāua i te pae Tuamotu mā (Maareva). I te taimē rāua i paìuma ai i nià i te pahī, teie to rāua reo : “E hoì mai māua.”¹⁰ Te auraa, aita o Pomare Vahine i fārii ia rāua i taua taimē ra, e ua hoì mai tau matahiti i muri mai.

Te pāhonora a te Hau Farāni i mua i terā fifi no nā òrometua teie ia : “ua ìte te hau farāni nā roto i te òhipa i ravehia e te arii vahine mai te tahi haaviivira, faaìnora a i te hau farāni. I te 29 no Atete 1838, ua tae mai te manua tamai farāni o “Venus”, raatirahia e te tapena Abel-Aubert Dupetit-Thouars i Papeete.

Teie te mau mea i anihia i te arii vahine :

1) Ia pāpai te arii vahine i te tahi èpitetore / rata tatarahapa i te arii no te Hau Farāni no te hape o tana i faatupu

⁹. Garret, 42-43.

¹⁰. Vernier, 61.

- 2) Ia àufau òiòì i te tahi tuhaa moni rahi no te tuu atu i roto i te rima no nā òrometua tatorita farāni.
- 3) Ia hutihia te reva farāni i te mahana matamua no Tetepa i Motu Uta. Ua horoàhia e 24 hora no te rave-hope-roa-raa i teie mau faaueraa a te Hau Farāni.

E teie te rata i pāpāhia e te arii vahine i te arii o te Hau Farāni:

Ia ora na e te arii. Teie to ù manaò no te faaite atu ia òe. Oia mau, ua hape au i te patoïraa i teie nā taata farāni. No reira e te arii, eiaha to òe riri ia rahi roa i te òhipa o ta ù i rave. Ia tupu rā te hau. E arii vau no te hoê fenua iti haihai roa, ei ia òe te māramarama, te hanahana e te mana e te arii e. Ia òre to òe riri, e a faaòre mai i ta ù hapa i rave.¹¹

Na te reira huru peu, i haamata ai te òhipa a te mau veà tonono porotetani peretane i te fifi.

I te maura mai te Hau Tamaru i te matahiti 1842, i reira te mau òhipa e te ôpuaraa a te mau veà tonono porotetani peretāne i te topa-roa-raa i roto i te fifi. Na roto hoì i te tahi mau ture a te Hau Tamaru i haamau no te faanahoraa i te Ètārētia, i haamata ai te pae rahi no te mau veà tonono porotetani peretāne i te hoïraa i te 1852. Ua toe noa mai o Howe i Papeete nei. E tià ia parau e, e rave rahi mau veà tonono porotetani peretāne, ua hau atu i te 80 o rātou i òhipa i ô tātou nei.

¹¹ Vernier, 63.

Eiaha rā ia moèhia, i te matahiti 1850-1857, ua tauihia te Âua Pipi i Tahaa (Vaitoàre), i te 1857-1888 i Raiatea ia. I te 1889-1900, ua faahoïhia mai te âua pipi i Moorea.

Te Tau No Te Mau Veà Tono Porotetani Farāni
(Société Missionnaire Evangélique de Paris :
S.M.E.P.) 1863-1963

Na roto i te mau fifi poritita i te fenua nei i rotopū i te Arii Vahine Pomare e te Hau Farāni, i faatae ai te Arii Vahine i te tahi aniraa i te Totaiete Faatupuraa Parau no Paris i te matahiti 1860 no te tono mai i te òrometua porotetani i te fenua nei.

I te âvaè Tēnuare i te matahiti 1863 i tae mai ai te veà tono porotetani Farāni matamua roa na roto i te òrometua ra ia Thomas Arbousset.

Thomas Arbousset : I riro na o ia ei veà tono i te pae no Aferita Apatoà (Lessouto). I nià i te èà no te hoïraa i te âià tupuna i faaruè mai ai to na hoa here nā roto i te hoê àti, i te mea e, ua iri to rātou pahī, e i reira to na hoa i te poheraa... Noa atu te àti, aita o ia i ôtohe. I muri aè i te faaotiraa a te Hau farāni e te tauturu a te totaiete faatupuraa parau, ua fārii o Thomas Arbousset i taua aniraa ra, ia riro o ia ei veà tono porotetani i Tahiti / Oteania, e teie to na reo :

« Oia mau, eere tātou i te Fatu ia tātou iho, o te Atua rā. »¹²

I to na taeraa mai, ua fārii popouhia o ia e te arii Vahine e te nūnaa māòhi. I muri mai, ua mātihia o ia ei òrometua no Papeete.

Te òhipa matamua i ravehia e Arbousset, o te haaputuputuraa ia i te mau òrometua Māòhi. Ua haamata i te òhipa nā roto i te horoàraa i te mau haapiiraa, faaineine i te mau aòraa, e haamau i te hoê “Haapiiraa Tapati”. Ua nenei i te tahi mau puta na te mau fare haapiiraa porotetani, e mea nā roto i te reo farāni, i ani ai i ta na hūnoà ia Francois Atger ia haere mai e tauturu ia na i te fenua nei o tei tae mai i te 27 no Tenuare 1865.

I te reira atoà matahiti i haamauhia ai te mau fare haapiiraa porotetani tua tahi i Papeete nei. Ua haamau i te pureraa na roto i te reo farāni, no te tahi mau taata farāni e pārahi ra i te fenua nei e ua nenei atoà i te tahi mau puta himene. Ua fārerei o ia i te feiā mana o te fenua nei e te mau âmuiraa, e te mau òrometua māòhi. Ua haapii i te nūnaa i te parau a te Atua.¹³

12. Georges Gallienne : *Thomas Arbousset, (Paris : Société des Mission Evangéliques,nd.)* 303.

13. Gallienne, 305-308

Te mea e tià e tãpeà mai, no teie taata o Thomas Arbousset, to na pūai e te itoito i te faaineineraa i teie nūnaa māòhi nā roto i te paturaa i te mau fare haapi-iraa e te faaineineraa atoà i te feiā e aratai, tiàtono ānei, e òrometua.

I te matahiti 1866 i tae mai ai o Charles Viennot o ia te tahi taata àravehi no te pae haapiiraa. Ua nenei e rave rahi mau puta haapiiraa.¹⁴

Eere atoà rā i te mea ôhie no teie mau veà tonu porotetani farāni i te faanahoraa i ta rātou òhipa e te Hau Farāni. I te 29 no Tiunu 1880 te riro-roa-raa te fenua o te Māòhi i te Hau Farāni.

Te tahi òhipa rahi e te hoê ia o te mau fā a te S.M.E.P, o te haamauraa ia i te tahi papa ture, ia ìtehia o ia i mua i te Hau Farāni e i te pae atoà no te oraraa tivira, i te mea i riro na te Ètārētia ei Ètārētia na te Hau (Eglise d'Etat) i te 1851- 1852. Ua ìte te mau veà tonu porotetani farāni, e aita i tano te reira. Te mea e hinaarohia ra i ô nei, te tãhoêraa i te mau pāroita / tuhaa, e ia tià i te faatereraa o te Ètārētia ia tutonu i nià i te oraraa faaroo tãtai tahi.¹⁵

Mai te reira taime e tae roa atura i te 1884 i oti ai te Ture tumu matamua a te Ètārētia, e teie i muri nei te faanahoraa :

14. Vernier, 76-77.

15. Vernier, 79.

FAANAHORAA O TE TURE TUMU 1884

TUHAA I

PU : Papeete

PAROITA : *Arue, Mahina, Papenoo, Tiarei, Mahaena, Papara, Paea, Punaauia, Faaa*

TUHAA II

PU : Mataiea,

PAROITA : *Papeari, Afaahiti, Pueu, Tautira, Teahupoo, Vairao, Toahotu, Faaone, Hitiaa*

TUHAA III

PU : Papetoàì

PAROITA : *Afareaitu, Teaharua, Haapiti*

Te ìte ra tātou i roto i te ture tumu matamua, aita te tahi mau tuhaa i ō mai. Mai te tuhaa maha, te vai tiāmā noa ra rātou. I te 1889 i reira to na ōraa i raro àe i te faatereraa a te S.M.E.P.

I te matahiti 1927 i faaàpīhia ai te Ture Tumu 1884, mai teie i muri nei :

FAANAHORAA TURE TUMU 1927

TUHAA I (11)

PU : Papeete

PĀROĪTA : *Papeete, Arue, Mahina, Papenoo, Tiārei, Mahaèna, Papara, Paèa, Punaauia, Faaa, Makatea*

TUHAA II (9)

PU : Mataiea

PAROĪTA : *Mataeia, Papeari, Afaahiti, Pueu, Tautira, Teahupoo, Vairaò, Toàhotu, Faaone, Hitiaa*

TUHAA III (5)

PU : Papetoai

PĀROĪTA : *Teavaro, Teaharoa, Afareaitu, Haapiti, Maiào*

TUHAA IV (13)

Raiatea : *Uturoa, Tevaitoa, Opoa, Avera*

Huahine : *Fare, Maeva, Tefarerii*

Tahaa : *Patio, Vaitoàre, Tiva*

Pora-Pora : *Vaitape, Faanui, Maupiti*

TUHAA V (13)

Rurutu : *Moerai, Àverā, Haùti*

Rimatara : *Anapoto, Mutuaùra, Àmaru*

Tupuai : *Mataùra*

Raivavae : *Anatonu, Vaiuru, Raìrua, Mahanatoa*

Rapa

Maareva : *Rikitea*

TUHAA VI (3)

Nuuhiva

Hivaòà : *Atuona, Puamau*

Vaitahu

TE MAU TIÀ I ROTO I TE ARA

Te mau òrometua porotetani farāni, te mau faatere Fare Haapiiraa, te mau tià o te Tuhaa : e 5 rātou na nià i te tuhaa tātaihia. I te reira atoà tau i parauhia ai te Etārētia Porotetani Māòhi.

I te pae no te âua pipi, mai te matahiti 1912-1927 tei Mōria ia te âua pipi (Uruài a Tama). Mai te 1927 e tae mai i teie mahana, tei Faiere, Haaverevere-Heremona ia.

Mai te matahiti 1863 e tae mai i te 1963, to te mau veà tonu porotetani farāni òhiparaa i ô tātou nei. I te 1 no Tetepa 1963, na Marc Boegner i horoà mai i te faatereraa o te Ètārētia i roto i te rima o te Māòhi e tae roa mai i teie mahana.

Teie te mau fā no teie tiàraa e horoàhia i te Etārātia (Autonomie) :

- Faaite i te Fenua i te tahi faanahoraa àpī o ta te Etārētia e ora atu i rotopū i teie nūnaa. i te Etārētia Porotetani ia faatere ia na iho.
- Faaite te Etārētia i te faaroo i to na Fatu, e ia faaâpī noa o ia i te parau no to na tītauraa.

2.2-I nià i te faufaa arataìraa Ètārētia i te tau âpī, ia au i te tuatua faaâpīraa i te Ètārētia Èèpf-Èpm

HAAPIIRAA 12

Tuatua o te Ètārētia Porotetani Māòhi

« II-Te Tau o te Faatereraa a te mau Taata Māòhi 1963-2005 »
(ÈPM, *Putā Haapiiaraa Tiàtono*, 2005, âpi 110-121)

Te Tereraa no te ôroà no te « Autonomie »

Ua ômuahia teie ôroà i te hora iva i te poi poi nā roto i te tahi pureraa i te fare pure no Pāòfai. E rave rahi mau tià no te mau ètārētia no Europa, Patitifa i âmui mai i taua mahana ra. Ua taiò-atoà-hia te tahi poroi (télégramme) na te òrometua ra o Bonzon faatere no te S.M.E.P e teie i muri nei :

E te nūnaa no te Ètārētia e tae noa atu i te mau veà tonono a fārii mai i te tãpaò no toù aroha ia òutou i teie ôroà no te hānereraa o te matahiti. E teie te reo o Nehemia : E mahana teie i faataahia no te Atua, te òaòà o te Fatu o to ù ia pūai.

Ua î roa te âua o Paòfai e i roto i te fare, e i tahatai atoà. E 3 hora te roaraa o te pureraa. Areà i te pae no te Hau fārāni, ua tiāhiā mai ia e te tavana rahi o Grimald, e to te Ètārētia tatorita o te metua Hubert Copenrath e to te hau fenua o Nedo Salmon ia.

I muri aè i te papa haamori, ua tiā mai o Tãpaò òr. no Moorea o tei òrero i nià i te huru tupuraa no teie ètārētia e ia fārii teie Ètārētia /nūnaa mā te âau hae-haa e te māmarama i te tuhaa (responsabilité) i horoàhia na na. Ia oti ta Tãpaò òr, o Mauer Daniel tei òrero e teie to na reo :

“Te Autonomie, e hopoià (charge) teie tei hau atu i te pūai taata. I mua i te mau fifi e fārereihia atu e a na i roto i to na oraraa e i roto i to na iho fenua. O te rāveà teie e tupu ai o ia i roto i te parau mau e te ìteraa i te aroha o te Atua. To tātou pūai tei roto ia i te Atua ora mai te tau auiui mai ā.”

Ia oti te òreroraa a Mauer, i reira to Marc Boegner paiùmaraa i nià i te purupeti e teie ta na parau :

“I te iòà o te mau Etārētia porotetani no Farāni e no Herevita, e i ô nei te S.M.E.P òhiparaa a 100 matahiti i teie nei, to na faaiteraa i te parau a te Atua. Ua riro o Porinetia ei tahua pororaa na te mau tāvini e rave rahi. Eere rā i roto noa i te òaòà, i roto atoà rā i te peàpeà e te roimata no te faatupuraa i te mau haapiiraa a Ietu-Metia, te upoo o te Etārētia.

Te haapāpū nei au e i teie mahana : Te E.E.P.F, e Etārētia tiāmā i raro aè i te mana o te Evaneria a Ietu-Metia. Mai teie atu nei e faaitoito o ia i te amo i ta na tuhaa e ia riro o ia ei ìte i ô nei, e tae noa atu i te hopeà o teie nei ao.

I te pae hopeà o te òreroraa a Boegner, ua faatae o ia i te tāpaò aroha i te peretiteni âpī o te E.E.P.F o Samuel Raapoto e teie to na reo :

E ùputa api teie e mahora nei i roto i te oraraa o te Etārētia e ia itoito òutou e te feiā e faatere atu ia na.

Ia vai noa i roto ia òutou te auraa no teie taò autonomie Eiaha i roto i terā manaò, ua tiāmā te Etārētia e o ia iho ia te aratai ia na, te auraa ua tiāmā òutou i mua i te faatereraa a te S.M.E.P o tei riro na ei metua vahine no òutou a hānere matahiti i teie nei i muri aè i te L.M.S. No reira, i te feiā atoà e aratai i teie ètārētia i teie mahana e ananahi, a rohi e a faaitoito.

E ua ôpani o Boegner i ta na poroïraa mā te parau e: "...eere rā i te mea e, e au ia mātou iho ia manaò e, e tiā te hoê mea iti ia mātou anaè iho, no ô mai rā i te Atua ra to mātou tiā ; (2 Tor. 3/5)."

I muri aè i ta Boegner òreroraa, i reira to te Peretiteni matamua o te Etārētia faaiteraa i te manaò haamauruuru i te mau manaò atoà :

I faaroo aè nei tātou mā te òaòà i te mau manaò o te tiā no te tomite Faatere o te S.M.E.P o tei pupu mai i te faatereraa o te Etārētia i roto i to tātou rima.

E te hinaaro nei mātou i te faaite atu i te tãpaò no to mātou aroha e te mauruuru no to òutou tiaturiraa ia mātou e mai ta òe iho i haapāpū mai i mua i te A.R.A, te "Autonomie" e fãiraa faaroo terā.

A faaite i te Tomite Faatere o te S.M.E.P i to mātou aroha e te âau mēhara.

Oia mau, e nūnaa mātou no te moana, e mea pinepine te faaau nei mātou i te Ètārētia mai te tahi pahī rautīhia e te veà tonono, o rātou na tei tāpeà mai i te hoe e tae roa mai i teie nei, ia òre te pahī ia iri i nià i te āau nā roto i to rātou itoito, ua tae te pahī i nià i te uahu. I teie mahana, te horoà mai nei òutou i te hoe ia mātou ra, e ìnaha terā vāhi i pārahīhia e òutou, e monohia i teie nei e te Māòhi...

A haere āmui anaè tatou..., Inaha, i ora mai na tātou te tahi i pihai iho i te tahi, e au òutou mai te tahi paèpaè no te paturaa fare, ua oti terā fare i teie nei, te auraa e tatara i te paèpaè, eiaha ra te mau pou ia vai noa ā ia, no te faaètaèta i teie Ètārētia. I teie nei, eere hoè, ia vai noa ā te tahi veà tonono i pihai iho i te hoè ia mātou.¹⁶

Te Tau no Te Faatereraa a Te Mau Taata Māòhi (1963-2005)

Ua haa te mau veà tonono porotetani peretāne i te òhipa pororaa èvaneria i roto i to tātou fenua, te mau motu e i rāpae atu. Areà te mau veàtonono porotetani farāni, ua aratai rātou i te Ètārētia e ua faaineine i te mau òrometua Māòhi ia faatere rātou i te hoè mahana i te Ètārētia o te òhipa mau ia i tupu i te 1 no Tetepa 1963. E teie to na iòà : Ètārētia Èvaneria no Porinetia Farāni.

¹⁶ Vernier, 174-180

Mai te matahiti 1963 e tae mai i teie mahana e 4 peretiteni i aratai mai i te Ètārētia.

Te Tau no Raapoto Tāmuera (1963-1976)

O Raapoto Tāmuera òrometua, te peretetini mata-mua roa no te Ètārētia. Te òhipa rahi ta te Ètārētia i rave i to na tau, o te paturaa ia i te tahi mau fare haapi-iraa, mai ia Taunoa, te pū no Moria (Uruài a Tama), te mau nohoraa tamarii no Taravao e no Uturoa, te pū no te mau tamahine no Pāòfai e te fare haapiiraa no Ûturoa.

I te matahiti 1963 atoà, ua ò te Ètārētia i roto i te Âmuitahiraa no te mau Ètārētia no Patitifa (Pacific Conference o Churches : P.C.C.) e tae noa atu e i te Âmuitahiraa o te mau Ètārētia no teie nei ao (COE). I taua tau atoà ra i haamauhia ai te Tomite Porotetani o te Feiā Âpī (Comité Protestant de la Jeunesse : CPJ). Areà te pū faaineineraa i te mau rautī (Comité Protestant des Centres de Vacances) i 1971 i ò atoà ai te Ètārētia i roto i te Âmuitahiraa no te mau Ètārētia no Europa Farāni, Afirita, Matetata o tei parauhia o te CEVAA (Communauté Évangélique d'Action Apostolique) e i teie mahana ua parauhia (Eglise en Mission).

I taua matahiti atoà ra, ua tupu te ARA i Ûturoa (Raiatea) i âmui atoà mai ai te mau faatere o te Ètārētia Rarotoà. I reira atoà i haamauhia ai te òfai tihì no Papeiha i roto i te âua fare Pure no Ûturoa.

I te matahiti 1974, ua tupu te ARA i Rarotoà i roto i te pāroita no Arorangi i te tau no te òrometua Georges Pittman. Te tahi atoà faaotiraa i ravehia e te ARA, aita e huriraa ètārētia faahou.

I te matahiti 1975, ua tupu te ARA i Ûturoa e i reira te tonoraahia te mau poro èvaneria matamua roa.

I te tau atoà no te Peretiteni Raapoto, ua haamata te àparauraa i rotopū i te Ètārētia tātorita e porotetani i nià i te parau no te pāpetitoraa, te ôroà e te tātātiraa. Na reira atoà i te huriraahia te Papa Haamori a te Ètārētia Réformée no Farāni (ninamu) na roto i te reo Māòhi. Ua faaitoito atoà te Peretetini Raapoto i te huri i te Èvaneria a Ruta ia au te arataìraa a te tahi mau pipiria reo Farāni.

I to na tau atoà i faaterehia ai te mau haapiiraa na te mau poro èvaneria i te Foyer no Pāòfai. Ua haamata atoà i te tonohia e te Ètārētia te tahi mau pipi i te âua pipi no P.T.C i Suva (Fiti), i Farāni e tae noa atu i te mau òrometua i Rarotoà.

Te Tau no Utia Marurāi (1976-1987)

Ua patuhia te piha Apooraa Rahi Âmui (A.R.A.) e te fare puta Te Tiàrama, te fare pureraa (chappelle) e te pū haapareraa parau âpī i pihai iho i te Foyer.

I te reira tau atoà i faaoti ai te Hau Fenua i te taiò mahana ra no te 5 no Mati ei mahana òhipa òre (1977). I te matahiti 1980, te ìte-raa-hia te reo māòhi ei reo tumu i pihai iho i te reo farāni.

Areà i te matahiti 1981, i reira te tupuraa mai te pū no Hurepiti i Tahaa arataihia e Teauē Tuheiaua òrometua.

I te matahiti 1982, ua pātoì ûàna te Ètārētia i te mau tāmamataraa paura àtomī i Moruroa e i Fangataufa. Ua pāpai te A.R.A. i te tahi rata i te Peretiteni no te Hau Farāni.

No te reira tumu i te matahiti 1985 i faaoti ai te A.R.A. ia riro te Faraite poheraa ei mahana haapaeraa māa na te Ètārētia.

Ua tāmāu-noa-hia te tonoraa i te mau pipi i Suva, i Farani, i Herevetia (Bossey) e tae noa atu i Iteraèra na reira atoà te mau òrometua i Rarotoà.

I taua tau atoà ra i topa ai te Ètārētia i roto i te hoê fifi rahi, te parau no te ārea e 90 mirioni i roto i to na oraraa faufaa e tae noa atu i te tahi rata i pāpaihia e te hoê taata i nià i te mau òhipa e tupu ra i roto i te Ètārē-

tia, o tei parauparau-rahi-hia i te tahi âpooraa òrometua taa ê.

I te reira tau atoà i haamauhia ai te Tōmite Rauti Pipiria a te Ètārētia aratāihia e Teriitua òrometua 1981 e aore ia 1982.

Te Tau no Ihoraì Jacques, Teraì. (1987-2003)

No te fifi rahi o te oraraa faufaa i fārereihia i te tau no te Peretetini o Marurai Utia, ua ìmihia te mau rāveà atoà ia matara te Ètārētia na roto i te tauturu a Coco Chang, tei riro ei haapaò puta faufaa i taua tau ra. No taua fifi atoà ra i vai iho ai te tahi mau taeaè òrometua i to rātou tiāraa.

I to na tau atoà i fifi ai te mau pāroita no Raiatea, Tevaitoà, Vaiaau, e Opoa e ua tae roa i mua i te tiripuna no te fenua nei e no Farāni e aita ā i matara e tae roa mai i teie mahana.

Na roto i to te Hau Farāni rave-faahou-raa i ta na mau tāmamataraa àtomī i Moruroa, ua tere te Peretiteni Jacques Ihoraì òrometua e o Ralph Teinaòre òrometua, te Papai Parau Rahi o te Ètārētia e fārerei i te Peretiteni o te Hau farāni Jacques Chirac.

Na roto i te mau fifi mai no te mau rave òhipa no Moruroa e o Fangataufa i haamauhia ai te Taatiraa Moruroa e Tātou.

I to na atoà tau e rave rahi mau rata ta na i pāpai e i

pahono i te mau tià poritita o te fenua nei e i te Hau farani e tae noa atu i te mau tià paruru rave òhipa (Syndicats). I reira atoà te hiò-faahou-raa hia te tiàraa òrometua, tiàtono, Haapii Evaneria e te poritita. Ua faaoti te ARA, ia māiti te òrometua, te tiàtono, e te Haapii evaneria i to na tiàraa.

I te matahiti 1995, ua tuatapapa te A. R. A. i te parau no te vahine i nià i te tiàraa òrometua faatahinu; E ua faaoti e tano atoà i te vahine e amo i taua tiàraa ra.

I te matahiti 1997, no te 200 raa o te matahiti to te mau veà tonono porotetani peretane taeraa mai i te fenua nei, ua haamanaòhia taua òroà Iupiri ra i Mahina, Pirae (Tahua heiva no Pater). Ua âmui mai na tuhaa atoà e 8 no te Ètārētia e tae noa atu i te mau tià no Patitifa, Europa e to te Âmui-tahi-raa no te mau Ètārētia no teie nei ao.

I taua matahiti ra i ò atoà mai ai te vahine matamua roa o Marthe a Peni no te titau i te tiàraa òrometua i te âua pipi no Heremona. I te matahiti 1999 i faaipoi-pohia ia o ia Abinera a Tematahotoa. I te matahiti 2003, ua haamauhia ei òrometua. Mai te reira taime e tae mai i teie mahana, te rahi noa atura te mau vahine e ò mai nei i te âua pipi.

I te matahiti 1999, ua faaoti te Apooraa Faatere, e na Here Joël a Hoiore Orometua e mono ia Jean a Teururai Orometua i nià i te tiàraa faatere i te âua pipi no Heremona.

I te matahiti 2000, no te taime matamua roa, i feruri ai te rururaa òrometua i te tumu parau ra : « Te Tiàmāraa o Te Nūnaa Māòhi », rautīhia e te mau òrometua haapii no Heremona e tae noa atu i te tahi mau tià no te Âpooraa Faatere.

No te parau o te Faaineineraa Tāmau no te mau òrometua, ua haamata ia i te avaè mati matahiti 2001 i Heremona. Aita atoà te mau tonoraa i te ara i faaea (PTC, Herevetia, Auteraria, Farani, Aotearoa). Na reira atoà i te mau fenua Rarotoà mā. Ua faaoti atoà te A.R.A. e tau i te ioà o te Etaretia. I mono hia atu ai te taò « no » i te « i », riro mai ai ei : « Ètārētia Èvaneria i Pōrinetia Farāni ».

Te Tau no Taaroanui a Maraea, Taarii. (2003 - .....)

I te A.R.A. no te matahiti 2003, ua ferurīhia te parau no te feia âp_ e tae noa atu i to te mau tiàtono. Ua hiò-faahou-hia te ioà o te Ètārētia e i te matahiti 2004, i Moorea, ua ravehia te tumu parau no te feruriraa pipiria no te aratai i te A.R.A i te roaraa no ta

na mau putuputuraa. I taua Apooraa Rahi atoà ra, i ferurihia ai te parau no te oraraa o te Ètārētia no te faaapi i te mau tià o te Apooraa Faatere e te A.R.A. I reira atoà te tauraaahia te ioà o te Ètārētia, e teie to na ioà api : Ètārētia Porotetani Māòhi.

Ua faaite atoà te A.R.A. i to na manaò i nià i te parau o te tatauro i roto i te piha o te Apooraa Rahi o te fenua nei.

I te matahiti 2005, i te avaè Mati, ua tupu te fāre-reiraa âmui no na tuhaa e 8 i raro aè i te rautiraa a te Tōmite Porotetani a te Feiā àpi i nià i te Tumu parau ra : « Te Taureàreà, a ora i to Faaroo e a Patu i to ananahi. » Ua ìritihia teie taùrua i te 4 no Māti i Aorai Tinihau. Areà i te 5 no Māti, ua haamata ia i Mahina e te pureraa i Pater (Pirae). Teie tumu parau, e ora ia te nūnaa Māòhi Porototetani i te roaraa hoê hepetoma e ua òpani na roto i te pureraa rautīhia mai e te feiā âpī.

I te hopeà avaè no Tiurai e i te pae matamua no Atete 2005, ua tupu ia no te taima matamua roa te rururaa òrometua i roto i te fenua Tahaa (Tuhaa IV) e te A. R. A.
